

Микола ВЕРБОВИЙ

ЗМІНИ СПОЛУК СОНОРНИХ У МЕЖАХ СЛОВА В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ XVIII ст.

Дисимілятивні зміни в українській мові XVII ст. двох сонорних приголосних [р] у межах одного слова (окремі приклади таких змін відомі ще раніше) „набули надзвичайного поширення й охопили всі, або майже всі, українські говірки, ставши трохи не звуковим законом” [Шевельов 2002: 815].

Ця дисиміляція, поза всякий сумнів, безпосередньо вплинула й на активізацію, здавалося б, необґрунтованих змін одного з двох або трьох будь-яких сонорних у межах слова, напр.: *к^рохм^ль ~ к^рохн^ль*. Така зміна, або, мабуть, точніше кажучи, вібрація сонорних, відома українським текстам ще перед XVIII ст., хоча, здається, саме від кінця XVII ст. вібрування сонорних набуває в українській мові, як думаємо, значного поширення. Сказане, здається, справедливе й щодо метатези сонорних.

Для зручності викладу аналізований матеріал групуємо відповідно до фонетичної зміни: виділяємо а) зміну, або вібрацію, сполуки сонорних у межах одного слова і б) метатезу та позиції, в якій відбувається чи відбувалася фонетична зміна.

А. ЗМІНИ, АБО ВІБРУВАННЯ, СОНОРНИХ

І. Середина слова

І.1. Зміна [м] > [в]

Іменник *кімната*, що походить од середньолатинського *cam(i)nata* ‘кімната, що обігривається каміном; будинок’ [ЕСУМ 2 446] ще в середньоукраїнських текстах зафіксований зі зміною сонорних, напр.: *ковнатка* (1552) [СУМ XVI — п. п. XVII 14 212], *Клѣтъ: Комѳра, кѳвнѳта* [БерЛекс 53 1627]. Для XVIII ст. фіксуємо спорадично паралельне функціонування двох форм: *хатъ двѣ рубленихъ, една с комнатою и пика(р)нето, другая с комнатою*. В ней

оконь четирѣ, а в **ковнатѣ** двѣ; а печь зеленая [ДНРМ 322 1751, Лубенський полк]¹. Цікаво, що Пирятинські актові книги знають лише стару форму іменника *зараз пойшовши в **комнату**, й винос мнѣ с **комнати** грошей талярей три битих* [Пирят. 197 1702], а Котляревський уживає в „Енеїді” лише новішу форму: *И вславиши геть-пречь Амагу, // Завивъ ихъ всихъ **въ** свою **кивнату**,* [Енеїда, IV, 49 1842], *Сказавиши се махнувъ рукою // И заразъ самъ пишовъ **съ кивнать** // Бундючно-гризною ходю* [Енеїда, IV, 52 1842]. Желехівський коло цього іменника покликається на Котляревського, тобто для західних говірок форма *кiвнáта* [Ж. I 345 1886] невідома?

Відповідно до сказаного, зрозумілішою стає нинішня зміна сонорних [в] > [м] у говірковій формі *вална* ‘вовна’ [СГНН 1 195].

1.2. Зміна [м] > [н]

Іменник *амбра* ‘ароматична речовина’, відомий українській мові від XVIII ст. [ЕСУМ 1 66], один з обстежених текстів фіксує зі значенням ‘фарба’, що, безумовно, підтверджує тогочасний процес засвоєння чужого слова, напр.: *Заправа апоплектики.—Цукоръ смажити въ ражевой водцѣ, придавши **анбры**, якъ зерно перцево, а москусу трохи зъ цукрамъ утерти* [Марц. 641 сер. XVIII ст., Стародубський полк], *учини прошокъ сунтєлнїй, и буди придаси **амбри*** [над рядом „то є(ст) фарба”], *еще skutєчнѣйше буде* [ЛО 51 третя чверть XVIII ст., Гадацький полк].

Номен *камфóра* (1627) [ЕСУМ 2 360], судячи з текстів обстежених пам’яток, без змін функціонував на території Гадацького полку (4 фіксації), напр.: *На языкъ, паралѣжемъ заражонный. Возми водки моцней, з муравъю перегна(н)ной, а ежели не імѣеши, возми водки кралевоу венге(р)ской, иле хочешъ, придай до ней трохи **камфори** и дрякви, давай в(ъ) уста хораму, нехай держи(т), потамъ виплюе* [ЛО 46 третя чверть XVIII ст.], *вспїть соли двѣ щипти, сунтєлно утє(р)той, горчицѣ толченой з ци(н)ти, перцю тєртого щиптє, **камфори** трохи* [ЛО 63 третя чверть XVIII ст.]. А на території Роменського повіту фіксуємо вживання лише змінених форм: 58. *О болѣзны головной. Взять ржаного хлеба, искриши его мелко, на круто соли и кмѣну **с канфорою** тутже положи и наприской гораздо крѣпким*

¹ З технічних причин у прикладах із цього джерела стару букву, що позначає сполуку [ji], передаємо сучасною літерою **i**.

укусамъ, намочи сальфету, привяжи къ головѢ [МДЛ 48 XVIII ст.], 134. Ителмъ: взят(ь) инберу толченого лотъ, квѣту мушъкатевого толченого лотъ, варит(ь) каждое в маленькихъ горчицкахъ у водѢ довално, процѣдитъ, чтобъ било той води четвертая доля кварта, при-dat(ь) до нея **канфори** (и-сахаромъ мѣлко терти) лотъ, змѣшат(ь), и держатъ про случай; впускать оную водку в очи кропѣлями [МДЛ 42 XVIII ст.].

В „Енеїді” Котляревського зустрічаємо іменник **крохналь**, який *йидять паны* [Енеїда, IV, 31 1842]. Грінченко такої форми не знає, пор. *крохмáль* ‘крохмал; кисіль’ [Гр. II 311], а Желехівський узяв цей іменник з Енеїди: *крохналь* [Ж. II 383 1886], отже, це була, мабуть, вузькоговіркова форма?

Розглядана зміна сонорних [м] > [н] представлена сьогодні у говірках Нижньої Наддніпряниці формами *донкрат* ‘домкрат’ [СГНН 1 261], *матарус* ‘нотаріус’ [СГНН 2 275].

Як свідчить фактичний матеріал, іменник *компанія* в XVII ст. функціонує без змін сонорних, напр. *абысмо ся злои компанѣи стерегли, абысмо з нею жадной не мѣли сполечности, если хочем уйти зрѣхов* [Радив. 355 1671], *компанія, кампания, кампанія* [СУМ XVI — п. п. XVII 14 216]. А вже з XVIII ст. відзначаємо вібрування сонорних приголосних у цьому слові, пор. *А всѣ уже не бѣгли своєю компанѣю би(ти)* [ДНРМ 99 1719, Ніженський полк], *По укончанію же ти(х) хри(сти)ни пошли з(ь) христинъ зо в(ь)сею компанѣю в шинкѣ пѣна Ма(р)тоса* [ДНРМ 254 1732, Лубенський полк]. Грінченко подає лише іменник **компáнія** ‘1) Общество, компанія. 2) Отрядъ войска’ [Гр. II 276], так само невідома форма **компанія* для Желехівського [Ж. II 363 1886].

Автори Етимологічного словника української мови наводять як говіркові форми [кумáнія] ‘товариство’, [куптáнія] ‘тс.’, [ковпанувати] ‘бути колегою по роботі’ [ЕСУМ 2 541].

Очевидно, на широкий характер змін сонорних приголосних у межах одного слова може вказувати запозичений іменник **ку́по́л** ‘опукле покриття будівлі, баня’ [ЕСУМ 3 148], в якому двох сонорних не було етимологічно, але в цьому слові з’явився вставний сонорний **ку́мпол** ‘купól’ [Ж. I 389 1886], наголос на першому складі свідчить, найпевніше, про східноукраїнське походження цього іменника, пор. ще [ку́мтал] [ЕСУМ 3 148]. Здається, слухність нашої думки підтверджує й східноукраїнський арготизм *ку́мтал* ‘голова’ [Горбач 1993: 134—135, 243]. На жаль,

обмежений поки що фактичний матеріал не дозволяє говорити певніше про час та місце виникнення розгляданого слова. Одиначний приклад (якщо це не помилка переписувача!) *Тих заць мелников Курѣнских петалисмо: Яцка Малютенка, Микити, Якова Шумейка, если чи не будет подтопления **млимна** Курѣнскои грѣблѣ [Пирят. 91 1692]* наче має теж указувати на схід української території.

Цікаво вказати, що нині в говірках Нижньої Наддніпряниці поряд з давнішою формою *ку́птал* функціонує й новіша(?) *ку́птал* 'купол, баня' [СГНН 2 229].

І.3. Зміна [н] > [м]

У тексті „Малорусских домашних лечебников XVIII вв.” (Роменський повіт) відзначаємо перевагу новішої форми *імбир* (9) над старішою *інбир* (3), напр.: *На кашель: надавить соку з редки, придать немножко меду присного и трохи **инберу**, змѣшать, уживать по малой части [МДЛ 41 XVIII ст.], или рано и вечеръ з гвоздика (s.) и яйца курячие свѣжие з **имберомъ** йсти [МДЛ 12 XVIII ст.], От икавки: зижъ грѣнку **имберомъ** посипаную [МДЛ 14 XVIII ст.], взять товчоного **имберу** и бобков, змѣшати з пивомъ, а добре уваривши, дати випить [МДЛ 22 XVIII ст.].*

На території Гадяцького полку, як свідчить інший обстежений текст, функціонує лише вторинна форма: *возми молока кварту, превари его з(ь) квѣто(мъ) дзевани, процеди, всить **имберу** столченого, вмочай хустку и прикладай тепло до части нѣжнѣи [ЛО 32 третя чверть XVIII ст.], Возми яловцю зелія, что до зубовъ, то е(ст) *rivettum*, **имберу**, ка(ж)дого по чверти лото [ЛО 42 третя чверть XVIII ст.], Возми аманового корѣня, **имберу**, бобку, цитвару, сѣрки, соли, камфори, каждого заровно [ЛО 56 третя чверть XVIII ст.].*

Для розгляданого іменника вібрацію сонорних *m ~ nu* XVIII ст. пояснити впливом польської мови навряд чи можна, оскільки польські форми *ingbier*, *ingbir* належать, по-перше, до 1472 року [Вр. 190], а по-друге, в зукраїнізованих формах мав би зберігатися приголосний [г], але іменник **інгбер / *інгбир*, здається, українській мові цього часу невідомий. Зрозуміло, що в таких формах спрощення сполуки приголосних відбулося у ранній середньоукраїнській мові, пор. **инбир / *ингбир* 'імбир' (1456) [ССУМ, 1, 443].

Запозичений з польської мови іменник *kolnierz* ‘комір’ [ЕСУМ 2 538] в українській мові закономірно спочатку змінив приголосний [л] на [в]: **кóвнирь** ‘воротникъ’ [Войцехович 1823: 301], *кóвнір* (*d. кóвнїрик*) [Ж. I 355 1886], *кóвнір* [Гр. II 262], і, очевидно, вже після цієї зміни в іменнику почали вібрувати сонорні приголосні, напр.: *кóвмирь* ‘воротникъ у одежды, у рубахи. По-польски тоже’ [Б.-Н. 187 1843], *кóвмір* [Гр. II 262], *камір*, **кóмнір** [Ж. I 361 1886], *камір* [Гр. II 276].

Цікаво, що майже одночасно зі зміною сонорних приголосних у цьому слові відбувається й утрата першого сонорного *камірь* ‘воротникъ’ [Енеїда сл. 14], *камірь* [Б.-Н. 190 1843], **кóмір**, *камір* [Ж. I 361 1886], *камір* [Гр. II 276].

1.4. Зміна [л] > [р]

Текст „Малорусских домашних лечебников XVIII вв.” (Роменський повіт) виказує паралельне вживання форм *яловцю* ~ *яровцю* (по одній фіксації): 93) *От странгурій—взять горѣлки и толченого яловцю, змѣшатъ и выпить* [МДЛ 39 XVIII ст.], 129) *От пухлини: накопать кореня вербового, настругать з него кори, придать толченого яровця (=яловцю), зварить в пивѣ и пить раза по четирѣ в день по кубочку; через урину вигонит(ь) опухъ* [МДЛ 42 XVIII ст.]. Пізніші тексти вторинної форми не фіксують, пор. *яловѣць* ‘мажжухи, можежевеловыя ягоды’ [Павловський 1818: 74].

1.5. Зміна [л] > [й]

Ця зміна представлена поки що одиничним прикладом: позика з російської мови(?) в говірках Нижньої Наддніпряниці *шельма* [ЕСУМ 6 404] змінне сонорний, напр.: *Прышло къ ему (2) две дивчыны: // Одна каже—я буду сестрою (2), // Друга каже (2)—я буду женою.— // — Та тобі сестро—не буты сестрою, (2) // А тобі, шеймо, (2) не буты женою* (Александр. у. 6 Декаб. 1887) [Новицкий 1894: 78]. Желехівський узяв форму *шейма* [Ж. II 1086 1886] з „Трудов этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край” П. Чубинського. Словник Грінченка наводить лише форму *шѣльма* ‘1) Бранное: шельма’ [Гр 4 491].

І.б. Зміна [в] > [б]

Нинішня зміна приголосних у іменнику *кладбище* ~ *кладвище* [СГНН 2 174] відома українській мові, за нашими матеріалами, щонайпізніше від XVII ст., напр. *Отець Васиши, презьбитерь ремениньски* [Пан. 39 1694], *Азь Іоань Чурпек, презьвѣтеръ* [Пан. 60 1760]. Ще пор. *амвонь* (1621 Київ) [СУМ XVI — п. п. XVII 1 100] та в *церквѣ из амвона са огласили* [Пан. 44 1759], *амбѡнь* ‘амвонь’ [Павловський 1826: 96].

II. Кінець слова

Явище вібрації сонорних фіксуємо і для позиції кінця слова, наприклад, давніше позичену лексему *ванна* (1599) [ЕСУМ 1 329] виявляємо в одному тексті з дисимілятивною зміною сполуки двох сонорних [н]: *отставить отъ огню и прилить воды холодной въ ванву, чтобъ полна была, и вода чтобъ толко была якъ лѣтнело* [Марц. 646 сер. XVIII ст., Стародубський полк]. У цьому ж тексті привертає до себе увагу й подібна зміна в іменнику *марципанъ* „(XVII ст.) запозичено з італійської мови, очевидно, через посередництво німецької” [ЕСУМ 3 403], пор.: *потомъ на марцѣпаны налить глянсь, взять самого найчиствѣйшого канарского сахара, стерти очень мѣлко, чтобъ какъ мука крупничная, бѣлокъ розбить ячний, чтобъ пѣна держалась на ложки, и мѣшати ис сахаромъ, чтобъ густо было, и намазати на марцыпаль, или з розжевою водою сахаръ стертиа и литъ на марцыпаль, пекти в печѣ, чтобъ пѣчь не весма гарячая была* [Марц. 240 сер. XVIII ст., Стародубський полк].

Подібну зміну сонорного на кінці слова фіксуємо й у говірках Нижньої Наддніпряниці: *Якъ выберуть кошового, вже слухаютъ его, якъ дити батька, абы тилько винъ бувъ добрый вояка; натяжь ему на голову и пленъ надывають, якъ выбираютъ* [Еварницький 1888: II 28], пор. російський церковнослов'янізм *шлем* [Ф. IV 452].

Територіально рознесеними, як показує обстежений матеріал, виявляються форми *плавля(і)* та *плавня(і)*, пор. *купилом был у людей, ..., знову тот же лѣс, стоячий под Харкувцями в островѣ на плавлях Удайских* [Пирят. 96 1694], *стадомъ своїмъ нашии козацкии сѣна, стоящие в плавля(х), пасеть и бетъ* [ДНРМ 311 1746, Лубенський полк] та *Коль хочешъ добуты грошей—возьмы Бажу Матирь та хлибъ и пиды у глуу ничь у плавни* [Манжура 1894: 186, Новомосковський повіт]. Однакова семантика обох форм (пор. *плавля* ‘болотистый лугъ’

і *плавня* 'пойма, тростниковья и камышевые заросли, частью постоянно затопленная, частью затопляемая только весной во время половодья, перемѣшанные съ заливными сѣнокосами' [Гр. III 190], так само ЕСУМ 4 444) спонукає до думки, що вторинну форму *плавня* можна пояснити зміною сонорного.

Б. МЕТАТЕЗА

І. Середина слова

Прикметник *брунатний* у середньоукраїнській мові другої половини XVI століття змінює форму на *бурнатний* / *бурнатный* (Володимир, 1567; Вільна, 1568—1573; Житомир, 1584; Київ, 1617; серед. XVII ст.) [СУМ XVI—п. п. XVII 3 77—78]. Білоруські тексти фіксують метатезу від 1516 року *борнатный* / *бурнатный* [ГСБМ 2 224], тобто розглядане явище відбувалося одночасно в обох мовах.

Здається, цей приклад дозволяє ствердити, що з початкового складу, де виступає сполука сонорного з іншим приголосним, „виштовується” сонорний. Але насправді фіксуємо поєднання приголосних (губний + сонорний) у межах одного складу, хоча це й суперечить етимології слова, наприклад, іменник *буриштин* відомий середньоукраїнським текстам щонайпізніше від початку XVII ст., напр.: *Продъ: Мосажъ. ... по инѣхъ, бѣрштынъ* [ВерЛек 103 1627], а у XVIII столітті відзначаємо вже нову форму, що постала як результат метатези, наприклад: *На камень: ... или прошокъ з бруштину и з ракових рожновокъ (s) пит(и)* [МДЛ 5 XVIII ст., Роменський повіт]. Цікаво вказати, що в межах цього тексту зустрічаємо лише три такі форми, іменник без метатези тут не вживаний. А в книзі „Лѣкарства описана(н)ніе” , навпаки, переважають етимологічно правильні форми *буриштин* (7) над однією метатезною *До сего належи(т) курити(с) бруштиномъ, мастихомъ и ладаномъ* [ЛО 32 третя чверть XVIII ст., Гадяцький полк]. Словник Білецького-Носенка фіксує лише секундарні форми: *бруштинный, бруштиновый* 'янтарный' та *бруштѣнь* 'янтарь. Отъ нѣмец. испорченнаго слова Brennstein — горючий камень' [Б.-Н. 62 1843]. Борис Грінченко подає обидві форми, причому давніша форма паспортизована словником Желехівського, а новіша, на жаль, залишена без паспортизації,

пор. *бурштѣн* 'янтарь. Желех.' [Гр. I 115] і *бруштин* 1) = *бурштин* [Гр. I 102]. У Яворницького іменник *бурштини* 'янтарня бусы' паспортизований 'Волинск. г., Ровен. у.' [Я. 59 1920]. Отже, можна, мабуть, думати, що для іменника *бурштин* метатеза відбувалася у східних та/або північних говірках української мови, а в західних, очевидно, під впливом польської мови (пор. *bursztyn* [ЕСУМ 1 305]), не була відомою чи/або поширеною? Цікаво, що секундарна форма так само відома білоруській мові, на жаль, не можемо встановити територію поширення, пор. *бурштѣнь* 'тоже что Бруштѣнь' [Носович I 39], *бруштѣнка*, *бруштѣнный*, *бруштѣновый*, *бруштѣнь* [Носович I 35—36].

А паралельні форми на зразок *брук* / *бурк* уже були запозичені українською мовою з польської мови [Вр. 42], пор. ще *брукъ*, *буркъ* [СУМ XVI—п. п. XVII 3 77], *по брукѹ* (1598), *на буркѹ* (1598) [ЕСУМ 1 266]. Цікаво, що в білоруській таких форм нема.

Для суфіксального утворення *чабрець* / *чебрець* (< *чабрьъ* [ЕСУМ 6 274]) явище метатези фіксуємо у XVIII ст., напр.: *О чербѣцѣ* (с.). *Чербець есть зелие горячое и сухое, во многихъ огородахъ растетъ, а паче на поляхъ, котор(ого?) кришатъ и варятъ в винѣ, и пить на-дѣце, то урину зѣ нутра вигонить, которая челоуѣку боль творить и в лунѣ, и в персахъ больше всего зароживается. ... по хорамахъ лазить въ снѣ; такомуу възять в чербце* (с.), *котор.... истолкти, смешать с виномъ и тѣмъ голову мить часто, ползуетъ* [МДЛ 57 XVIII ст., Роменський повіт]. Цю ж форму подає текст з іншої території *Взять гвондыковъ, мушкатового цвѣту, каждого по лоту, цинолону три лота, шукурокъ цитриновихъ свѣжсихъ два лоты, калгану, цитвару, курдымону, каждого по полтора лота, василковъ, розмайрину, чербѣцѣ по лоту, горѣлки доброй полтора гарця, вина бѣлого полгарця, намочить чрезъ сутки и перегнать, потамъ, если можно имѣть, амбры и москѹ* [Марц. 637 сер. XVIII, Стародубський полк].

Подібну зміну сполуки двох сонорних можемо відзначити для іменника *карватка* (похідне від *карвана* [ЕСУМ 2 389]), стару форму слова заступає пізніша форма з метатезою: *кавратка* 'кружка; церковная кружка для сбора пожертвованій' [Гр. II 205]. Цікаво, що Словник Білецького-Носенка фіксує лише форму *карватка* [Б.-Н. 179 1843]; Желехівського подає тільки іменник *карватка* 'Trinkglas; Schachtel', покликаючись у першому значенні на Квітку [Ж. I 335 1886]. Як свідчить Словник мови творів Г. Квітки-Основ'яненка, письменникові була відома лише етимологічна форма *карватка* (4) 'кухоль' [Сл. Кв. Осн. I 644—645]. І ця ж форма *карватка* 'кружка' побутувала в слобожанських говірках [Павловський 1818: 37].

Метатезу двох сонорних також треба вказати для іменника *шалвія* > *шавлія*. Як свідчать писемні тексти, іменник *шалвія* зберігав свою форму ще у XVII ст.: *salvia*, *ша(д)вѣа трава* [Слав. 360 1642], *Шалвѣа*. *Salvia minor* или *maior* [Слав.-Кор. 537 XVII]. А вже у XVIII ст. фіксуємо переставлення сонорних, напр.: **шавлѣю** *съ потравами уживати, альбо потрави нимъ посипати охоту до ядзенья побуждаеть* [МДЛ 28 XVIII ст., Роменський повіт], *На пухлину: шевлѣи горсть, полинно горсть зварит(ь) в полдариу вина, ажъ поки до половини википит(ь) и пить рано и на ночь* [МДЛ 11 XVIII ст., Роменський повіт], *От кашлю и колотя в грудяхъ ... тепло пить вареную шевлѣю; свободится* [МДЛ 37 XVIII ст., Роменський повіт]. Цей текст виказує перевагу новіших форм (7) над старішими (4). На думку Л. Булаховського, в цьому слові „при метатезі діяла певна звичка до л після губних” [Булаховський 1977: 2 274].

Збереження в західних говірках української мови старої форми цього іменника *шалвѣя*, (*шалвія*) [Ж. II 1082 1886] могла „підтримувати” польська мова, пор. *szalwia* [ЕСУМ 6 366]. Позбавлені такої підтримки східні говірки легше відбували метатезу, наприклад, для слобожанських говірок початку XIX ст. характерним є функціонування лише форми *шевлія* ‘шалфей’ [Павловський 1818: 74], так само в Уманця та Спільки: *шалфѣй шавлія, шевлія* [УмСп IV 206 1898]. Додамо, що в Желехівського форма *шавлія* подана як вторинна і з покликанням на словник Закревського [Ж. II 1082 1886].

Обстежений фактичний матеріал XVIII—XIX ст., дає підстави цілком погодитися з думкою дослідника, що в живому мовленні помітна загальна тенденція у словах, недобре засвоєних у народі [Булаховський 1977: 2 271], усувати з одного складу сполуку двох сонорних, переносячи один сонорний до іншого складу. Наприклад, безпосереднім продовженням праслов’янського іменника **кърножь* [ЕСУМ 3 31] виступають в українській мові форми *корноз*=кнур. Вх. Лем. 427 [Гр. II 285], *кѣрназ* [ЕСУМ 3 31], паралельно з якими функціонує форма *кѣроз* [Ж. I 352 1886].

Саме усуненням з одного складу сполуки двох сонорних, що очевидно, слід пояснити явища метатези й у, здавалося б, добре засвоєних словах, наприклад, у церковнослов’янському з походження іменникові *смад* [ЕСУМ 5 329] фіксуємо рознесення плавних приголосних з одного складу до різних складів: *І вот одін хлисту́н накури́в ся махо́рки і та́же став циловáть (!), Богоро́дица (!)*

почула, що от його такій **смард** (!), і приказала його вигнати із числа своїх *окружающих* [Дикарів 1896: 6, Кубань].

Цікаво вказати, що в лемківських говірках зафіксована метатезна форма, в якій сонорні, навпаки, зведені в одному складі *мгла > гмла* [гм'а] 'імла' [Верхратський 1902: 5].

Форму *мархотка* [Гр. II 407; ЕСУМ 3 403] пояснити як похідну від російського іменника *махорка* [ЕСУМ 3 420], гадаємо, не можна, оскільки результатом метатези, що зрозуміло, мала б бути форма **мархока* / **махрока*. Власне сам російський іменник *махорка*, найвірогідніше, постав на основі зукраїнізованої форми відприкметникового іменника **марфórка** (**мархвóрка**) 'табакъ амерфордской' [Б.-Н. 220 1843], яка ще в українській мові втратила перший сонорний приголосний (пор. рос. *портрет* > укр. *патрет*, рос. *храбрый* > укр. *хвабрий*, *квартира* > укр. *кватира*). Отже, для розгляданого іменника початковою формою, скоріше за все, був іменник **махортка*, тому в українській мові закономірно відбулося рознесення сполуки трьох приголосних між різними складами **махóртка* > *мархóтка*. На користь цієї думки свідчить російський прикметник **махóрточный** [Д. II 309], який зберігає пам'ять про приголосний *t* в іменнику [Черных I 516]. В українській мові прикметник *амерсфортский*, запозичений з російської мови, зазнав закономірного спрощення у групах приголосних *амерсфортский*, проте під більшим чи меншим впливом російської мови спрощення могло й не відбуватися, пор. у Білецького-Носенка **марфóрка** (**мархвóрка**) 'табакъ амерфордской' [Б.-Н. 220 1843], **рúбанка** 'порода табаку. См. Тютюнъ. Онъ получилъ названіе отъ хуторовъ Роменскаго уѣзда Рúбанка, лежащихъ между м. Хмѣловымъ и г. Конотопомъ, принадлежавшихъ гг. Шкляревичамъ — первымъ заводчикамъ табачныхъ плантацій въ Малороссіи амерсфорскаго табаку' [Б.-Н. 317 1843] та „тютюнъ-рúбанка” 'амерсфортской табаку' [Б.-Н. 360 1843]. Зрозуміло, що варіювання звукового складу прикметникової форми відображає таке ж варіювання форми іменника *марфóрка* (*мархвóрка*) ~ **марфóртка* (**мархвóртка*).

Словники російської мови, як твердить дослідник, фіксують іменник *махорка* від 40-х рр. XIX ст., хоча слово це, без сумніву, відоме раніше, ще у XVIII ст. [Черных I 516]. Сказане цілком справедливе й щодо української мови, пор. опис цього іменника Далем: **махóрка** 'родъ табаку, *Nicotiana rustica*, тютюнъ, бакунъ, который сѣется особ. въ Малорос. и идетъ въ Сибирь, самый

кр'пкій; переіначено изъ *амерф'ортскій*' [Д. II 309]. До України тут веде, крім безпосередньої вказівки, ще й іменник *бакунь* 'сорт южнорусского табака «*Nicotiana rustica*»' [Ф. I 111]. Саме на Україні в 1763—1767 рр. спеціально вирощували для потреб тогочасної імперії п'ять сортів тютюну, зокрема й „амерсфорський” [Астряба 1917: 110]. Очевидна річ, що з тютюном з України поширювалася й українська назва **марф'орка** (**мархв'орка**) 'табакъ амерфордской' [Б.-Н. 220 1843] > **махворка*, вже на основі якої в російській мові початку ХІХ ст. шляхом спрощення виразно української африкати *xv* виник іменник *махорка*. А трохи згодом російський іменник „повернувся” до української мови як суто російська назва специфічного сорту тютюну, напр.: *І вот одін хлїстун накурів ся мах'орки і т'оже став цїлов'ать (!), Богородїца (!) почув'а, шо от його такїй смард (!), і приказ'ала його вигнать із числа своїх' окурю'ющих'* [Дикар'ів 1896: 6, Кубань].

Найраніша фіксація українського іменника *марх'отка* припадає, здається, на 1874 р. (Опыт русско-украинского словаря М. Левченка). Принаймні саме на це джерело зроблено покликання у словнику Уманця та Спілки у статті **табакъ** ... *N. rustica* L. 'марх'отка, махорка (С. Л.)' [УмСп IV 104 1898]. Як можемо здогадуватися, іменник існував раніше, семантична диференціація форм *марх'отка* 'schechter Rauchtak' [Ж. I 428 1886] і *ма'х'орка* 'inländischer Rauchtak, Левч.' [Ж. I 431 1886] свідчить, здається, по-перше, про певну різницю в часі виникнення обох слів (перший іменник не паспортизовано, а другий взятий зі словника Левченка), а по-друге, про паралельне функціонування двох форм, оскільки Желехівський намагається пояснити цей паралелізм начебто семантичною відмінністю обох іменників.

Цікаво вказати також, що Желехівський фіксує й новішу форму *марк'отка* 'марх'отка' [Ж. I 428 1886; ЕСУМ 3 398], у якій сонорний, впливаючи на глухий задньоязиковий, одзвінчує цей приголосний.

Для східної частини України, де власне й виник розгляданий іменник, збережена опозиція *марх'отка* і *тютюн* / *табак*, напр. **ма'х'орка** 'марх'отка. — *Се не марх'отка, а турецький тютюн?* [УмСп II 95 1894] (пор. *Спасибі за тютюн, бо се турецький, не бакун* [УмСп IV 104 1898]). *Ой курив я марх'оточку, а тепер лежкий табак* [Грин. III 244, Ніженський повіт]. „Оскільки чорти розг'їбали листя на два боки, то й тютюн поріс неоднаковий: з одного боку поріс «**льохкий**» (*Nicotiana*

Pavacum L.), а з другого — «корінці, **мархотка**, листатий» (*Nicotiana rustica L.*)» [Булашев 1992: 308, Чигиринський повіт].

Отже, здається, не помилимося, коли ствердемо, що українська форма *мархотка* виникла ще до того, як до української мови потрапив російський іменник *махорка*. Здається, опосередковано про це свідчить і жаргонна форма *мархотні́* ‘махорка’ [Шир. 190 1904—1906] зі значення збірності, причому суфікс надає слову зневажливого забарвлення [Шевельов 1951: 212].

II. Кінець слова

Перенесення сонорного приголосного з позиції кінця слова, де виступає два приголосних, очевидно, треба розуміти як продовження дії в українській мові принципу висхідної звучності, наприклад: *тепер* > *те́пер* ‘тепер’ [Ж. II 957 1886], *те́пер* ‘тепер’ [Гр. IV 255].

Найвірогідніше, цей же принцип обумовив дію метатези в іменнику *макотерть* > *макортет*, пор.: *замни в(ь) донѣци або в(ь) макоте(р)гѣ, прида(в)ши трохи вина, вити(с)ни сокъ, которій кроплями во уши упускай* [ЛО 34 третя чверть XVIII ст., Гадяцький полк] та *И тѣмъ: возми колко жолтковъ возми колко жолтковъ яйцевихъ, тве(р)до з(в)варенихъ, розве(р)ти и(х), то естъ розотрій в макортету, придавши соли щипте, то е(ст) пу(ч)ку, и тильмъ окладай* [ЛО 48 третя чверть XVIII ст., Гадяцький полк]. У цьому тексті при одній етимологічно правильній формі *макотерть* переважають вторинні форми *макортет* (9). Панування метатезних форм фіксують і тексти Г. Квітки-Основ’яненка, *макотерть* (1 форма), *макортетъ* (5 форм). [Сл. Кв. Осн. II 96], хоча Білецький-Носенко подає у своїй праці лише форму *макотерть* ‘у Грицька Основьяненка вмѣсто макитра’ [Б.-Н. 218]. Так само й Борис Грінченко основною вважає саме цю форму іменника [Гр. II 400].

Досліджений матеріал дозволяє стверджувати, що зміни, або вібрування, сполук кількох сонорних приголосних у межах одного слова набули надзвичайної активності в українській мові XVIII ст. Поза всякий сумнів, розглядані зміни обумовлені були дисиміляцією сонорних в українській мові XVII ст.

Обстежений матеріал спонукає до висновку, що найактивніше сонорні вібрували на території Лівобережної України й Середнього Подніпров’я [пор. Шевельов 2008: 350].

Список скорочень джерел

БерЛекс — Лексикон словенороський Памви Беринди / Надрук. з вид. 1627 р. фотомеханічним способом. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука.— К.: Наукова думка, 1961.— 272 с.

Б.-Н. — Білецький-Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. В. В. Німчука.— К.: Наук. думка, 1966.— 423 с.

Булашев 1992 — Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях.— К.: „Довіра”, 1992.— 416 с.

Войцехович 1823 — Войцехович И. Собрание словъ Малороссійскаго нарѣчія // Труды Общества любителей російской словесности при императорскомъ Московскомъ университетѣ.— Москва, 1823.— Кн. 2.— С. 284—326.

Гр. — Грінченко Б. Словарь української мови. Надрук. з видання 1907—1909 рр. фотомеханічним способом.— К.: Вид-во АН УРСР, 1958.— Т. 1—4.

Грин. — Гринченко Б. Д. Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях. Т. III. Песни.— Чернигов, 1899.— 768 с.

ГСБМ — Гістарычны слоўнік беларускай мовы.— Мінск «Навука і тэхніка».— Выпуск 1—21.— 1982—2002.

Д. — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка.— М., 1956.— Т. I—IV.

Дикарів 1896 — Дикарів М. Чорноморські народні казки і анекдоти // Етнографічний збірник.— Львів, 1896.— Т. 2.

ДНРМ — Ділова і народно-розмовна мова XVII ст.: / Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України / Підгот. до вид. В. А. Передрієнко.— К.: Наук. думка, 1976.— 416 с.

Драгоманов 1876 — Малорусские народные предания и рассказы. Свод Михаила Драгоманова. — Киев, 1876. — 436 с.

ЕСУМ — Етимологічний словник української мови: у семи томах.— К.: Наук. думка, 1982—2012.— Т. 1—6.

Енеїда 1842 — Виргилиева Энеида, на малороссийский языкъ переложенная И. Котляревскимъ.— Харьков, 1842.

Енеїда сл. — Словарь малоруссійских слов, содержащихся в Энеиде, с русским переводом // Виргилиева Энеида, на малороссийский языкъ переложенная И. Котляревским.— Харьков, 1842.— С. 1—32.

Ж. — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словник.— Львів, 1886.— Т. I—II.— 1117 с.

ЛО — Лѣкарства описа(нѣ)ніе ... // Лікарські та господарські порадики XVIII ст. / Підгот. до вид. Передрієнко В. А. — К.: Наукова думка, 1984. — С. 17—91.

Манжура 1894 — Малорусские сказки, предания, пословицы и поверья, зап. И. И. Манжураю в Екатеринослав. губ. // Сборник Харьковского историко-филологического общества.— Харьков, 1894.— Т. 6.— Выпуск II.— С. 161—197.

Марц. — Разновидности марцѣпань и ганнусковой горѣлки // Киевская старина, 1883. Т. VII.— С. 237—253; 637—651.

МДЛ — Потебня А. А. Малорусские домашние лечебники XVIII вв. // Киевская старина, 1890, Т. XXVIII.— С. 1—59.

Новицкий 1894 — Малорусские песни, преимущественно исторические, собранные Я. П. Новицким в Екатеринославской губернии в 1874—1899 гг. // Сборник Харьковского историко-филологического общества.— Харьков, 1894.— Т. 6.— Выпуск II.— С. 49—160.

Носович — Словарь белорусского наречия. Составленный И. И. Носовичем.— Санктпетербург, 1870.— Ч. 1—2.

Павловський 1818 — Грамматика малоросійскаго нарѣчя, или Грамматическое показаніе существеннѣйшихъ отличій, отдалившихъ Малоросійское нарѣчіе отъ чистаго Російскаго языка, сопровождаемое разными по сему предмету замѣчаниями и сочинѣніями. Сочин. Ал. Павловскій.— Санктпетербург, 1818.— 114 с.

Павловський 1826 — Бучко Д. Г. „Словарь малоросійскаго нарѣчя” О. Павловського / З історії української мови: До 150-річчя „Граматики” О. Павловського.— К., 1972.— С. 91—115.

Пан. — Панькевич І. Матеріали до історії мови південно-карпатських українців // Науковий збірник Музею української культури у Свиднику.— Пряшів, 1970.— Т. 4.— Кн. 2.— 224 с.

Пирят. 1683—1740 — Книги третие мѣские Ператинские // Стороженьки. Фамильный архив. Том 6.— К., 1908.— С. 1—387.

Радив. — Кречотень В. І. Оповідання Антонія Радивиловського. З історії української новелістики XVII ст.— К.: Наук. думка, 1983.— 408 с.

СГНН — Чабаненко В. А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни.— Запоріжжя, 1992.— Т. 1—4.

Слав. — Славинецький Є. Лексіконъ латинский // „Лексикон

латинський” Є. Славинецького. „Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підг. до вид. В. Німчук.— Київ 1973.— С. 59—420.

Слав.-Кор. — Є. Славинецький та А. Корецький-Сатановський. Лексикон словено-латинській// „Лексикон латинський” Є. Славинецького. „Лексикон словено-латинський” Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського / Підг. до вид. В. Німчук.— Київ 1973.— С. 421—540.

Сл. Кв. Осн. — Словник творів Г. Квітки-Основ'яненка: У 3-х т. — Харків, 1978—1979.— Т. 1—3.

ССУМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV.— К.: Наукова думка, 1977—1978.— Т. 1—2.

СУМ XVI — п. п. XVII — Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Львів, 1994—2008.— Вип. 1—12, 14.

УмСп — Словарь російско-український. Зібрали і впорядкували М. Уманець і А. Спілка.— Львів, 1893—1898.— Т. I—IV.

Черных — Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка: В 2 т.— М.: Русский язык, 1999.— Т. I—II.

Шир. — Широцький Кость. Бурсацький жаргон української мови на Поділля / Підгот. до видання Дзедзелівський Й. О. // Збірник Харківського історико-філологічного товариства.— Харків 1988.— Т. 6. Нова серія.— С. 175—206.

Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева.— М.: Прогресс, 1986—1987.— Т. 1—4.

Эварницкий 1888 — Эварницкий Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа.— С-Пб, 1888.— Т. 1—2.

Я. — Яворницький Д. І. Словник української мови.— Катеринослав, 1920. Т. 1.— 412 с.

Br. — Brükner A. Slownik etymologiczny języka polskiego.— Kraków, 1927.— 806 s.

Література

Астряба 1917: Астряба М. Г. Плантации чужестранных табаков в Малороссии под особенной протекцией императрицы Екатерины II (1763—1767 гг.) // Труды Полтавской ученой

архівної комісії.— Полтава, 1917. Випуск 15.— С. 107—166.

Будлаховський 1977: Будлаховський Л. А. Історичний коментарій до української літературної мови // Вибрані праці в п'яти томах.— К.: “Наукова думка”, 1977.— Т. 2.— С. 217—324.

Верхратський 1902: Верхратський І. Про говор галицьких лемків.— Львів, 1902.— 488 с.

Горбач 1993: Горбач Олекса. Зібрані статті. I. Арго на Україні.— Мюнхен, 1993.— 360 с.

Шевельов 1951: Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови.— Мюнхен, 1951.— 404 с.

Шевельов 2002: Шевельов Ю. Історична фонологія української мови.— Харків 2002.— 1054 с.

Шевельов 2008: Шевельов Ю. Двомовність і вульгаризми. Дисиміляція плинних в українській літературній мові // Шевельов Ю. Вибрані праці.— К.: Виданичий дім „Києво-Могилянська академія”, 2008.— Книга I.— С. 349—359.

Mykola Verbovyi. The change of several sonants in the words of the Ukrainian language in the 18th century.

The article deals with a description of the change of several sonants in the words of the Ukrainian language in the 18th century. The analyzed material makes it possible to determine the time of the beginning of the permanent phonetical development in the 18th century.

Key words: sonant, phonetic changes, change of sonants, metathesis.

Кривий Різ

Стаття надійшла до редакції 13.11.2013